

Відгук
офіційного опонента
на дисертацію Прищепи Олени Петрівни
«Освітньо-культурне середовище повітових міст і містечок
Правобережної України (кінець XVIII – початок XX ст.)», подану на здобуття
наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю
07. 00. 01 – Історія України.

Дисертаційне дослідження О.П. Прищепи належить до таких, що не часто зустрічаються в українській історіографії. Це стосується одразу кількох аспектів, які визначають актуальність обраної теми. По-перше, авторка поставила в центр уваги провінційні малі та середні міста, увага до яких залишається неспівмірною із їх «вагою», адже саме по таких населених пунктах проживало більшість міського населення, а процеси, що розгорталися в їх середовищі, визначали життя величезної кількості осіб. По-друге, обрані географічні рамки, що включають великий регіон Українського Правобережжя, а не одне місто чи міста однієї губернії, відкривають можливості вийти на широкі узагальнення. По-третє, хронологічні рамки, які дозволяють подати в динаміці розгортання культурної динаміки життя міст цілого регіону. Останній підхід стає все більш поширеним у світовій історичній урбаністиці і сприяє глибокому і всебічному відтворенню витоків базових процесів, показу характерних їх рис на кожній із стадій розвитку міст.

На наш погляд, у дисертації фахово визначені і достатньою мірою обґрунтовані мета, завдання дослідження, предмет та об'єкт студій, наукова новизна, хронологічні й територіальні межі. Логічною і виправданою є структура дисертації, яка дозволила охопити основні аспекти проблеми. Здобувачкою використано добротний методологічний інструментарій, обумовлений міждисциплінарними зв'язками історичної урбаністики з

регіональною та локальною історією, соціальною історією, антропологією культури, соціологією, історією повсякденності з метою аналізу міського середовища Правобережної України.

Дисертація складається зі вступу, п'яти розділів «Історіографія, джерельна база та методологія дослідження», «Формування мережі освітньо-культурних закладів та осередків (кінець XVIII – перша третина XIX ст.)», «Зміни культурного довкілля внаслідок Листопадового повстання 1830 р.», «Прояви модернізації в освітньо-культурному середовищі (між Січевим повстанням 1863 р. та Революцією 1905 р.)», «Трансформації освітньо-культурного середовища (1907–1914 рр.)», які в свою чергу поділені на 16 підрозділів та 7 пунктів, висновків, 43 додатків та списку використаних джерел і літератури.

У першому розділі дисертації ґрунтовно висвітлено історіографію проблеми, схарактеризовано джерельну базу дослідження. Залучений значний масив історичних праць проаналізовано за проблемним принципом докладно і вичерпно. Джерельна база дисертації представлена різноманітними видами джерел, зокрема документів із десяти українських та зарубіжних архівів, в першу чергу органів міського самоврядування, що дозволяє скласти мозаїку їх участі у конструюванні освітньо-культурного простору міст. Серед використаних джерел виділяються матеріали широкого спектру періодичних видань, а також документи особового походження – спогади, записки, подорожні записи, щоденники, листування та ін., які надають можливість відчутти атмосферу життя-буття міст регіону. Вдалим, на наш погляд, є висвітлення тих питань, які традиційно визначають як методологія дослідження, і який чітко заявлено у назві підрозділу 1.3 «Ключові поняття теми, теоретичні і методологічні підходи». О.П. Прищепа цілком слушно приділила увагу аналізу використовуваних в сучасній гуманітаристиці

термінів і понять, наприклад «культурний побут», «міська культура», «модернізація», «освітньо-культурне середовище», базисного у дисертації» (с. 94), і висловила власні погляди щодо них, що дозволило чітко і конкретно формулювати авторську позицію у наступних розділах дисертації. Акцентуючи увагу на тому, що у науковому обігу у різних контекстах поширені вислови «середовище людей», «середовище людини», «життєве середовище», «соціокультурне середовище», «суспільно-культурне середовище», «міське середовище», «міська культура» та інші, вона доходить висновку про доцільність використання терміну «міське середовище», яке здатне увібрати в себе увесь спектр наведених дефініцій: «Воно охоплює і середовище окремо взятої людини – представника міського соціуму, і середовище усіх містян» (с. 94). На с. 95-96 дисертації обгрунтовано погляд авторки на це поняття, та вжито в якості синоніма ще один термін «міське довкілля», який включено у назви третього розділу та кількох підрозділів роботи (4.1, 5.1). Можливо, варто було б докладніше сформулювати своє бачення цього останнього поняття, адже для абсолютної більшості людей довкілля пов'язане із явищами природи, атмосфери, гідросфери тощо і тягне за собою асоціацію із чистотою. І якщо з екологічної точки зору параметри чистоти довкілля можна визначити в конкретних цифрах, то як виміряти чистоту довкілля міст? На наш погляд, дане поняття краще сприймати як метафору.

Обраний авторкою фокус дослідження – міста як «місця зустрічей» (с. 34), тобто просторів перетину культурних комунікацій, дозволило охопити широке коло інституцій: закладів освіти (с. 183-201, 207-215, 221-227, 245-259, 318-325 та ін.) та публічних, шкільних, домашніх бібліотек (с. 202-203, 233-235, 260-266, 282-292 та ін.), друкарень та пресових видань (с. 204, 216-218, 301-302, 357-361), театрів та кінотеатрів (с. 238-241, 327-330),

громадських товариств (с. 302-314) тощо. Таким чином у дисертації міська культура розглядається не лише з погляду інституціонального розвитку її складових частин, а й крізь призму культурного повсякдення городян різних національних, соціальних, конфесійних, вікових груп, формування їхніх соціальних зв'язків і водночас розмежувань.

В другому – п'ятому розділах роботи цілком логічно і послідовно розкрито особливості культурної ситуації в регіоні в період перебування у складі Речі Посполитої, особливості адаптації культурного середовища міст та містечок до імперських порядків в першій половині ХІХ ст., розвиток культурної інфраструктури під впливом модернізаційних процесів другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Наскрізними сюжетними лініями є розширення мережі навчальних закладів та становлення освітньо-культурних комунікацій в шкільних колективах, формування читацького середовища, взаємодія навчальних закладів з мешканцями міст, поява нових форм культурної самореалізації містян, розкриття потенціалу поляків, євреїв, міської інтелігенції у творенні культурного довкілля, розвиток мережі бібліотек, театрів, поширення публічних, зокрема народних читань, роль друкарень, книжкової торгівлі, громадських товариств та об'єднань у формуванні освітньо-культурного середовища. Авторкою продемонстровано знання широкого кола наукової літератури з урбаністики як вітчизняних, так і зарубіжних науковців, уміння ввести порушувані питання у широкий суспільний та цивілізаційний контекст. Грунтовні додатки, а це перш за все таблиці, дозволяють скласти уявлення про «інфраструктуру» «місць зустрічей», масштаби та специфіку їх формування починаючи від кінця ХVІІІ ст. до початку Першої світової війни.

У підрозділі «5.2. Реалізація приватних і громадських проєктів» увагу повернуто до співвідношення реалізації приватної та громадської ініціативи

в організації освітніх проєктів. На с.331 йдеться про м. Рівне, в якому 1912 р. «серед дев'яти навчальних закладів різних типів ... функціонувало три єврейські початкові школи, дві з яких у статусі приватного чоловічого й жіночого училищ. А через два роки освітня мережа тут нараховувала вже 14 шкіл, поміж яких майже половину (шість) складали початкові єврейські училища, чотири з яких були засновані приватними особами». Далі авторка робить висновок «Міркуємо, що хоча приватні єврейські школи чи талмудтори нового типу забезпечували обсяг знань відповідно до навчальних програм початкових шкіл Міністерства народної освіти ..., ця форма навчання єврейської молоді **уповільнювала їхню акультурацію** [вид. нами – Д.Ч.]». Однак вище по тексту на початку підрозділу стверджувалося: «Наголосимо, що чимало єврейських дітей обох статей вже навчалось в міських початкових школах..., а **в жіночих гімназіях та комерційних училищах** [вид. нами – Д.Ч.] вони складали добру половину всіх учнів. Пересічно це **сприяло інтеграції** [вид. нами – Д.Ч.] єврейської молоді до спільного міського освітнього середовища, хоча про повне стирання відмінностей у їхній культурі та ідентичності не йшлося». Тож постає питання: чи не могло бути прямо навпаки – початкова школа з єврейською мовою навчання не уповільнювала акультурацію, а дозволяла адаптуватися до сприйняття освіти в принципі і таким чином сприяла вступу і навчанню у гімназіях та комерційних училищах? До речі, мабуть зовсім не випадково теоретик шкільної освіти, радник міністра народної освіти Російської імперії Н.Х. Вессель ще 1862 р. наполягав на необхідності у початковій школі навчати дітей саме рідною мовою.

Значно посило б аналітичну складову дослідження наведення даних про те, який відсоток населення складали особи інтелектуальної праці в тому чи іншому конкретному місті, адже незначні абсолютні показники могли бути

для маленького міста значними щодо частки у всьому населення (с. 282). У зв'язку із цим хотілось би почути думку пошукачки, який, на Ваш погляд, потрібно брати критерій для розрахунків показника частки тієї чи іншої групи в населенні: все населення міста, доросле населення чи самостійне населення? Який підхід буде найбільш коректним і адекватно відтворюватиме картину?

Маємо звернути увагу на деякі інші питання, які породжує читання такого роду текстів. При чому постановка цих питань свідчить про те, що вони справді ключові, а О.П. Прищепі вдалося ухопити всю складність та неоднозначність перебігу подій по містах регіону, змусити читача замислитись. Я маю на увазі, чому так і не сформувалося цілісне міське середовище по містах Правобережжя. Авторка звертає увагу на діяльність імперської влади (с. 137-164, 245-254), яка виступала ініціатором модерних змін і водночас гальмувала/придушувала становлення паростків громадянського суспільства; розпорошеність міського населення регіону за національними чинниками; гранично тонкий прошарок інтелігентних сил (с. 280-282). Тому хотілось би почути Вашу думку, чи не справедливіше буде вжити термін «середовище міст» щодо цих населених пунктів, а не «міське середовище» або «міський загал» (останній термін використаний в дисертації на с. 334). Міське середовище має бути відносно гомогенним, але воно так і не склалося в регіоні, що власне засвідчили події доби української національно-демократичної революції. Не випадково одна із сучасниць, свідок якої наведено на с. 341 дисертації, зазначала про одне з мість, яке могло потенціально стати місцем зустрічей: тут «неполяки не бували». А місто – це все ж таки простір, де мають спільно бувати та діяти мешканці населеного пункту. Отже, «міське середовище» на Правобережжі не встигло сформуватися за імперської доби, чи не могло/не здатне було сформуватися?

Яка частка «провини» лежить на пережитках традиціоналізму в українській, польській, єврейській спільнотах цих міст? Що не зробили, або не бажали зробити представники місцевої еліти для формування такого спільного середовища?

На наш погляд, прив'язування хронології викладення матеріалу та назв третього та четвертого розділів до конкретних повстань та революційних подій збіднює уявлення про вагу проведеної роботи, адже в тексті мова іде про більш широкий контекст: в розділі третьому – про адаптацію регіону до імперських порядків, в четвертому – до модернізаційних процесів, найважливішим чинником яких були Великі реформи, а не приміром, Січневе повстання 1863 р. Таким чином, на наш погляд, применшується урбаністичний аспект дослідження і водночас йому надаються лише локальні рамки Правобережної України. А як свідчать опрацьовані нами дані, що стосуються, приміром міст Лівобережжя України XIX- початку XX ст., багато з явищ, зафіксованих в даному дисертаційному дослідженні, мали місце і на сході українських земель.

У тексті дисертації та автореферату подекуди зустрічаються не дуже вдалі вислови, наприклад «зубожіла» шляхта (можливо, краще «збідніла»), «отримання освіти» (українською мовою краще писати «здобуття»), «російське театральне мистецтво» (можливо, краще «російськомовний театральний продукт» (с. 387 дисертації, с.28 автореферату), невідповідності між текстом дисертації та автореферату. Так, на с. 282 дисертації зазначено: «Поміж волинських міст найменше осіб інтелектуальної праці в 1897 р. зафіксовано в Овручі (178), а найбільше у Рівному (528); на Київщині відповідно найменше – у **Липовці і Таращі (198)** [вид. нами – Д.Ч.] та найбільше в Умані (662). На Поділлі найменші кількісні показники міської інтелігенції демонстрували заштатні міста **Вербовець та Стара Ушиця** (від 22

до 36 осіб), а найвищі – Вінниця (614 осіб) та Могилів-Подільський (486 осіб)» в той час як на с. 20 автореферату стверджується: «Найменше осіб інтелектуальної праці зафіксовано в Овручі, Липовці, Таращі, [вид. нами – Д.Ч.] Вербовці, Старій Ушиці (від 22 до 178) [вид. нами – Д.Ч.], а найбільше – у Рівному, Умані, Вінниці, Могилеві-Подільському (від 486 до 662)».

Підводячи підсумок, маємо зазначити, що дисертація О.П. Прищепи відображає здобутки і напрацювання пошукачки, що знайшли відбиток на сторінках 25 статей, опублікованих у фахових виданнях України і монографії «Місця зустрічі»: культурне довкілля міст Правобережної України (кінець XVIII – початок XX ст.)». Висновки комплексно підсумовують і узагальнюють матеріал, є аргументованими та виваженими. Зміст автореферату ідентичний основним положенням дисертації, а його оформлення відповідає вимогам державних стандартів. Результати наукового пошуку пройшли належну апробацію на всеукраїнських і міжнародних наукових конференціях. Робота має практичне значення, оскільки матеріали можуть бути використані в лекційних курсах з історичної урбаністики, історії Росії, Польщі, України, окремих регіонів.

Авторка успішно впоралася з поставленими завданнями. Вона продемонструвала високий рівень професійної підготовки, вміння проводити науковий аналіз, застосовувати нові методологічні прийоми. Висловлені нами зауваження жодною мірою не зменшують вагу отриманих результатів..

В цілому дисертація О.П. Прищепи «Освітньо-культурне середовище повітових міст і містечок Правобережної України (кінець XVIII – початок XX ст.)» є завершеною, цілісною та самостійною працею, що має беззаперечну актуальність і новизну, містить обґрунтовані наукові результати. Вона дозволяє скласти уявлення про розгортання культурних процесів по містах Правобережжя України в зазначений період і розкриває перед науковцями,

всіма, хто цікавиться минулим України, складності становлення культурних процесів в поліконфесійному та поліетнічному середовищі малих міст Правобережжя України, є суттєвим внеском в історичну урбаністику.

Все зазначене вище дає підстави вважати, що дисертація Прищепи Олени Петрівни «Освітньо-культурне середовище повітових міст і містечок Правобережної України (кінець XVIII – початок XX ст.)» відповідає вимогам п.п. 9, 10, 12 «Порядку присудження наукових ступенів», затвердженого постановою Кабінету Міністрів України №567 від 24.07.2013 р. (зі змінами, внесеними згідно з Постановами КМУ №656 від 19.08.2015 р., №1159 від 30.12.2015 р. та №567 від 27.07.2016 р.), Наказу МОН України №40 від 12.01.2017 р., а її автор заслуговує присудження йому наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України.

Офіційний опонент

доктор історичних наук, професор,

завідувач кафедри українознавства

Харківського національного університету

імені В. Н. Каразіна

Д. М. Чорний

Підпис професора Д. М. Чорного

засвідчую:

